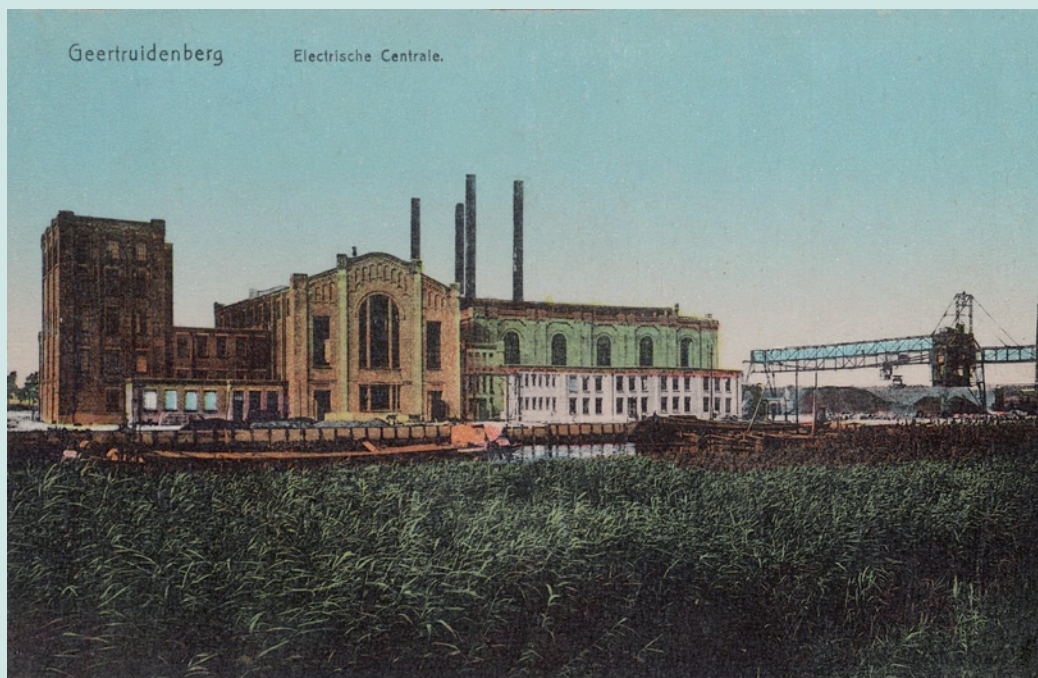

De baron en de PNEM

Hoe het eerste provinciale elektriciteitsbedrijf ontstond

Auteur

Francien van den Heuvel ('s-Hertogenbosch, 1956) heeft voor haar master-scriptie Kunst- en cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit het functioneren van de commissaris van de Koningin in Noord-Brabant mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst (1894-1928) onderzocht. In dit artikel wordt ingegaan op de rol die de commissaris heeft gespeeld bij de totstandkoming van de elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant.

Een ingekleurde Ansichtkaart van de Dongecentrale in Geertruidenberg, in 1919 gebouwd als eerste niet particuliere elektriciteitscentrale in Noord-Brabant. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

Zonder het enthousiaste werk van de vele onderzoekers die zich met het Brabantse erfgoed bezighouden, zou de bron waaruit ook *In Brabant* put weldra leeg raken. *In Brabant* biedt daarom iedere editie een gastauteur uitgebreid de ruimte om zijn of haar verhaal te doen, om te tonen hoe diep hij of zij in het Brabantse verleden is gedoken.

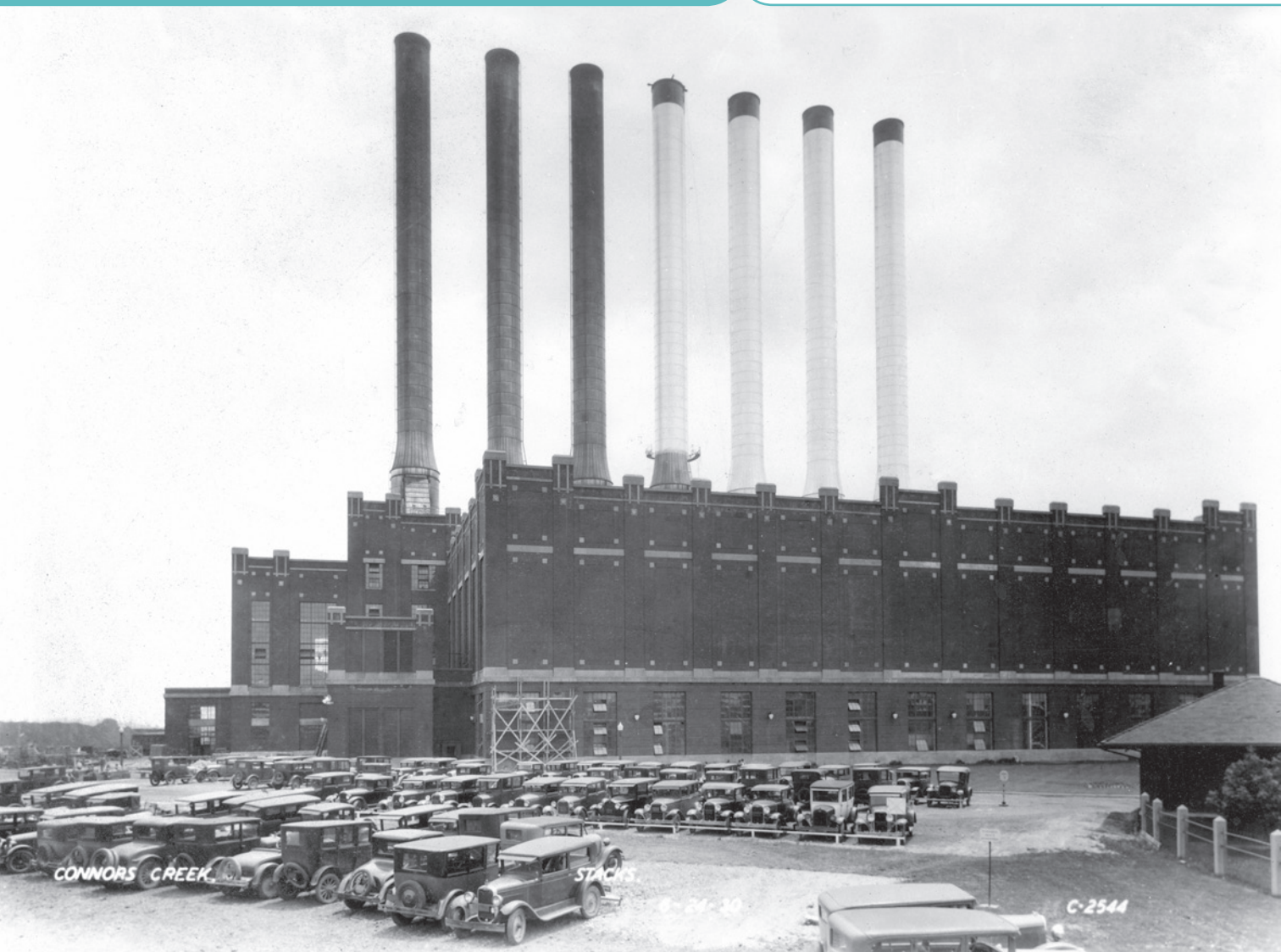
De Provinciale Staten van Noord-Brabant besloten op 30 september 2009 om het aandelenpakket van het energiebedrijf Essent over te dragen aan het Duitse RWE. De provincie ontving hiervoor maar liefst €2,045 miljard.¹ Deze gebeurtenis is de (voorlopig) laatste stap in een proces dat honderd jaar voor de Brabantse miljardenklapper begon met de oprichting van een eigen provinciaal elektriciteitsbedrijf. Aan de wieg stond de toenmalige commissaris van de koningin in Noord-Brabant, Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw slaagden wetenschappers erin op ruime schaal elektriciteit op te wekken. Stoommachines en turbines leverden mechanische energie, die door middel van dynamo's omgezet werd in elektrische stroom.² Via een kabelnetwerk kon deze stroom over grote afstand gedistribueerd worden en kon in principe ieder pand of object worden aangesloten. De natuurkundige Thomas Edison richtte in 1880 in New York de eerste elektriciteitscentrale ter wereld op.³ Separaat aan de technische mogelijkheden die elektrische stroom bood, startte het debat of het opwekken van stroom een overheidsaangelegenheid moest worden of dat het overgelaten kon worden aan particulier initiatief. In Duitsland pleitte de jurist Plenske in 1908 in zijn werk *Das Elektrizitätsrecht und das Reich-electromonopol* voor een rijksmonopolie voor zowel de opwekking, de distributie als de verkoop van stroom.⁴ Hoewel een staatsbedrijf wellicht duurder produceerde dan een particulier bedrijf had men op deze wijze wel de garantie dat ook het platteland van stroom zou worden voorzien, aldus Plenske.⁵ Ook in Engeland was men voorstander van een publiek bedrijf voor elektriciteitsopwekking.⁶ In Nederland werden de eerste initiatieven voor een elektrische centrale genomen door enkele grote gemeenten en door particuliere ondernemers. Rotterdam richtte als eerste in 1895 een elektriciteitsbedrijf op, gevolgd door Amsterdam en Den Haag.⁷ Tot 1900 kwamen er in Nederland een kleine dertig elektriciteitscentrales, waar-

van er slechts één in Noord-Brabant stond. Hier had de gemeente Boxtel concessie verleend aan de Haarlemsche Machinefabriek v.h. Gebr. Figee voor het oprichten en exploiteren van een 'elektrisch centraalstation'. Deze centrale was in 1899 in gebruik genomen. Andere gemeenten volgden dit voorbeeld en zo startte in 1904 de stroomlevering in Ginneken door de NV Nieuwe Elektriciteits- en Waterleidingmaatschappij. De NV Electriciteits-Maatschappij 'Raamsdonk' begon in 1908 met de stroomlevering in Raamsdonk.⁸ Daarnaast kwamen er door particulieren geëxploiteerde centrales in Cuijk (1910), Eindhoven en Helmond (Peelcentrale, 1912), als ook een gemeentelijke centrale in Tilburg (1911).⁹ In 's-Hertogenbosch en Breda werden eveneens initiatieven ontplooid voor de oprichting van een elektriciteitsfabriek.¹⁰ Ook Gedeputeerde Staten, het dagelijks bestuur van de provincie, volgden deze ontwikkelingen op de voet en op 7 juli 1909 lag de eerste nota over het vraagstuk van elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant gereed voor behandeling in de zomerezitting van Provinciale Staten.¹¹

Discussie in Noord-Brabant

Deze 'electriciteitsnota' was geschreven door de heer P.M. Verhoekx, elektrotechnisch ingenieur te Amsterdam, en handelde over de winstgevendheid van een elektrische centrale in Noord-Brabant.¹² Hoewel de meeste Statenleden niet enthousiast waren om zich te verdiepen in de elektriciteitsvoorziening, stelden enkele leden toch voor om

Thomas Edison richtte op 17 december 1880 in New York de 'Edison Illuminating Company' op. Dit zou het prototype worden voor een hele reeks elektriciteitscentrales in de Verenigde Staten. Op deze foto is een van de Edison Power Plants te zien, deze in Detroit in de jaren twintig van de vorige eeuw.

op de begroting van 1910 een bedrag van fl. 2.000,- op te nemen voor een onderzoek door een tweetal deskundigen. Deze konden dan bestuderen of een provinciale elektrische centrale rendabel te exploiteren zou zijn en hoe een dergelijke centrale tot stand kon worden gebracht, hetzij door particulieren, hetzij door de provincie.¹³ De overgrote meerderheid was echter tegen dit voorstel. Men was van mening dat de kosten voor een dergelijk

Dongecentrale

De Dongecentrale is in 1919 gebouwd als eerste niet particuliere elektriciteitscentrale in Noord-Brabant en vervolgens door de PNEM in bedrijf gesteld. In de dertiger jaren heeft een uitbreiding plaatsgevonden met de aanbouw van de tweede, hier afgebeelde Dongecentrale, in het begin van de jaren negentig is de oorspronkelijke, eerste elektriciteitscentrale gesloopt en bleef alleen het tweede gebouw uit 1931 behouden. In 2011 is het productieproces gestopt en definitief overgenomen door de nabijgelegen Amercentrale.

Het Dongecomplex is gelegen op een bedrijventerrein van 4 hectare en grenst aan het water. Op 11 mei 2012 hebben Provinciale Staten besloten om samen met BOEi, een non-profit organisatie die zich bezighoudt met herbestemmen van industrieel erfgoed, de Dongecentrale in Geertruidenberg aan te kopen. Het plan is om samen een geschikte herbestemming te vinden voor dit rijksmonument, waarbij wordt gedacht aan een combinatie van functies.

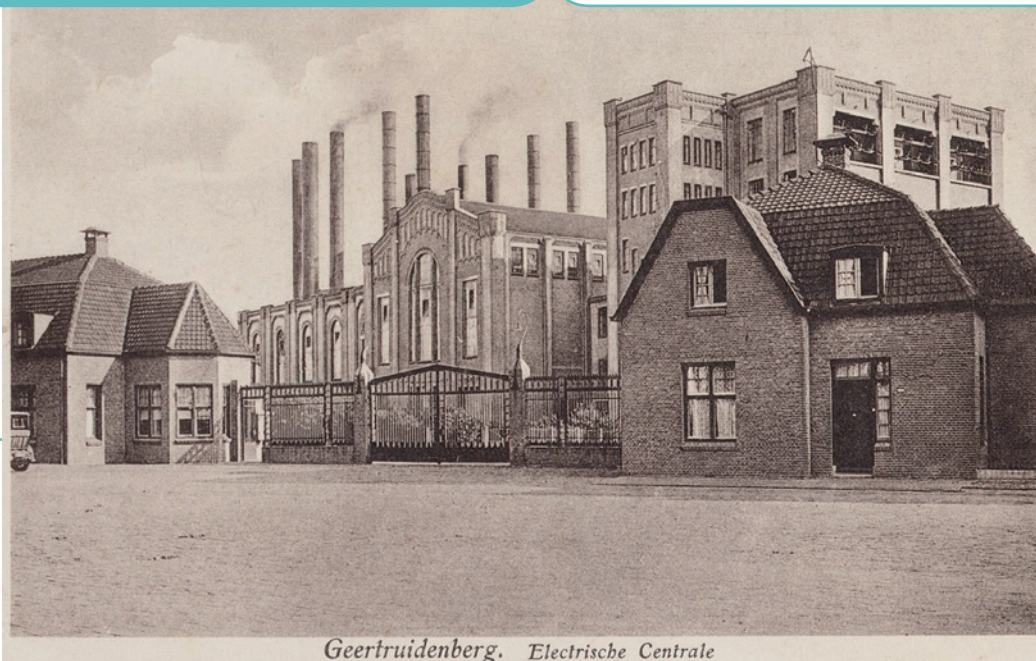
Het terrein van de tegenwoordige Dongecentrale in Geertruidenberg.
(Foto: Gerard Drukker. Bron: Wikimedia Commons)

onderzoek door particulier initiatief gedragen moesten worden; immers, bij het aanvragen van een concessie voor tramwegen moesten de aanvragers ook zelf de kosten van onderzoek betalen. En wat zou dat voorgestelde onderzoek überhaupt opleveren? Stelden serieuze ondernemers zich wel met een dergelijk onderzoek tevreden? Ook was men faliekant tegen de mogelijkheid dat de provincie de exploitatie op zich gingen nemen.¹⁴ Commissaris van de Koningin Van Voorst tot Voorst, uitgesproken voorstander van een provinciale elektriciteitsvoorziening, pakte de behandeling in de vergadering van 22 juli 1909 slim aan. Hij wist dat hij veel tegenstand moest overwinnen en gaf daarom eerst het woord aan één van de indieners van het voorstel, de heer J.A.A.M. van Loon.¹⁵ Deze wees in een vurig betoog op het belang van een provinciale centrale die geheel Noord-Brabant van stroom kon voorzien, dus

ook de kleinere gemeenten. Hij was bang dat als de grotere gemeenten eenmaal middels lokale centrales voorzien waren van stroom, het niet meer zou lukken om ook het platteland aan te sluiten op het elektriciteitsnetwerk. Van Loon betoogde verder dat een vergelijking met een lokale tramweg niet opging. Voor de ontwikkeling van de landbouw was het namelijk noodzakelijk om over een energiebron te beschikken, die het zware werk in de agrarische sector in geheel Noord-Brabant kon verlichten. Hij beoogde niet dat de provincie zelf een centrale zou exploiteren, maar dat in een zo groot mogelijk deel van de provincie de gelegenheid werd geboden om, op billijke voorwaarden, aangesloten te worden op het elektrische net.¹⁶ Na enige discussie tussen voorstanders,¹⁷ tegenstanders¹⁸ én twijfelaars¹⁹ greep Van Voorst tot Voorst als voorzitter van de vergadering in, door erop te wijzen dat noch het college

Straatbeeld, met
op de achtergrond
de Dongecentrale.
(Collectie Regionaal
Archief Tilburg)

van Gedeputeerde Staten, noch van Provinciale Staten deskundig was op het gebied van elektriciteitsopwekking. Voorlichting was dus dringend vereist en de commissaris wist de Statenleden te overtuigen van de noodzaak van een onderzoek. Nadat een amendement was aangenomen, werd hiervoor zelfs fl. 5.000 beschikbaar gesteld, fl. 3.000,- meer dan aanvankelijk was voorgesteld.²⁰

Resultaten van het onderzoek

Na dit besluit werd voortvarend te werk gegaan. Reeds in december 1909 werd de onderzoekscommissie ingesteld.²¹ Van Voorst tot Voorst was zelf voorzitter van deze commissie, die verder uitsluitend uit technici bestond, te weten ir. H van Schevichaven (hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat), prof. ir. G.J. van Swaaij (hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft) en ir. N.J. Singels (directeur van het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf in Den Haag). Binnen een jaar bood de commissie al een onderzoeksrapport aan waarin ingegaan werd op de economische betekenis van een provinciale centrale in Noord-Brabant. Omdat er nog veel onbekendheid

was met de mogelijkheden van elektriciteit werden de voordelen toegelicht door vergelijkingen met de kosten van andere licht- en krachtbronnen. De onderzoekers gingen er ook vanuit dat er nog veel technische vooruitgang mogelijk was, waardoor de kosten voor elektriciteitsverbruik zouden dalen en daardoor concurrerend werden met de kosten van gas, petroleum en de productie van stoom.²² Stoomproductie bracht men al bij voorkeur onder bij de provincie zelf. Die leverde dan uitsluitend aan gemeenten, belangrijke industrieën en waterschappen, waarbij de gemeenten verantwoordelijk werden voor de stroomdistributie aan de huishoudens.²³

Een provinciaal plan

Tegelijkertijd legden Gedeputeerde Staten een ontwerpverordening voor met voorschriften omtrent de productie en levering van elektrische stroom in Noord-Brabant.²⁴ Hierin was als eerste bepaling opgenomen dat voor productie en levering van elektrische stroom binnen Noord-Brabant een concessie van Gedeputeerde Staten vereist was.²⁵ Hieronder vielen dus zowel de gemeenten

die zelf een centrale wilden bouwen, alsmede alle particuliere initiatieven. De verordening was in eerste instantie onderzocht door een juridische subcommissie van Provinciale Staten en haar advies was aanvankelijk nogal negatief. Zij stelde dat Gedeputeerde Staten zich in de ontwerpverordening begaven op het terrein van het algemene rijksbelang, door de uitoefening van een elektrisch bedrijf afhankelijk te stellen van een vergunning en eventueel zelf het monopolie van zo'n bedrijf te willen bezitten. Tevens vond deze commissie dat de verordening de autonomie van gemeenten aantastte.²⁶ Op verzoek van Gedeputeerde Staten gaf de heer mr. H. Krabbe, hoogleraar te Leiden, een nader advies ten aanzien van deze opmerkingen. Hij stelde dat de eerste bedenking van de commissie geen steun vond in de vaststaande jurisprudentie. Als volgens de Grondwet en de Provinciale Wet de Gedeputeerde Staten het provinciale belang dienden, dan kon de Kroon haar goedkeuring slechts onthouden wanneer de verordening in strijd was met de wet of het algemeen belang. Strijd met de wet was hier niet aanwezig, aldus Krabbe. Of er strijd was met het algemeen belang was moeilijker te beoordelen, omdat het antwoord subjectief van karakter was.

Tevens nuanceerde mr. Krabbe het standpunt dat de autonomie van gemeenten en de vrijheid van bedrijf werden aangetast door de voorgestelde elektriciteitsvoorziening. Hij merkte op dat de verordening van Gedeputeerde Staten beoogde om een bedrijf voor elektrische stroomlevering te regelen, op een zodanige wijze dat het voor de gebruikers in Noord-Brabant het voordeligste zou zijn. En hierbij was gekozen voor concessies. De verordening richtte zich dus in principe niet tegen het particuliere bedrijf, maar als op geen andere wijze de gestelde voorschriften konden worden nageleefd of een goede regeling voor de elektrische voorziening in Noord-Brabant werd getroffen, dan zou de uitvoering logischerwijs een rol van de provincie zijn.²⁷

In de memorie van toelichting op de verordening gaf commissaris Van Voorst tot Voorst aan dat de

Baron en commissaris

Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst werd op 13 december 1858 geboren in Elden als zestiende kind van Eduardus Ludovicus baron van Voorst tot Voorst en Barbara Catherina Josephina Debets.⁶¹ Hij studeerde rechten aan de rijksuniversiteit van Leiden en promoveerde daar in 1884 tot doctor in de rechtswetenschap, op een proefschrift met de titel *Aardhaling*.⁶² Van Voorst tot Voorst was daarna kandidaat-notaris en werd op 1 februari 1887 benoemd tot burgemeester van het Gelderse stadje Huissen, een functie die hij vanaf mei 1889 combineerde met het lidmaatschap van Provinciale Staten van Gelderland. In april 1893 werd hij lid van Gedeputeerde Staten in Gelderland en op 16 augustus 1894 volgde zijn benoeming tot commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. Deze functie zou hij bijna 34 jaar bekleden, tot aan zijn overlijden in 1928.⁶³

Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst in zijn functie als commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, hier te zien op een fotoportret uit 1922. (Collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

provincie ervoor hoorde te zorgen dat elektrische stroom over een zo uitgebreid mogelijk gebied tegen een billijke prijs verkrijgbaar zou zijn.²⁸ Tevens probeerde men versnippering van producenten van elektriciteit tegen te gaan, omdat dan het gevaar bestond dat het platteland verstoken bleef van aansluiting op het net.²⁹ Uit het onderzoeksrapport en de verordening samen sprak een zeer gedurfde toekomstvisie. Nog nergens in Nederland was men toen zover dat men aan één provinciale elektriciteitsproducent dacht. Ook voor een aantal Statenleden was het rapport erg vooruitstrevend. Tijdens de bespreking van de stukken gaf Van Voorst tot Voorst daarom veel ruimte voor discussie, waarbij hij veel toelichtte en soms sturend ingreep; alles om draagvlak voor het plan te creëren.³⁰

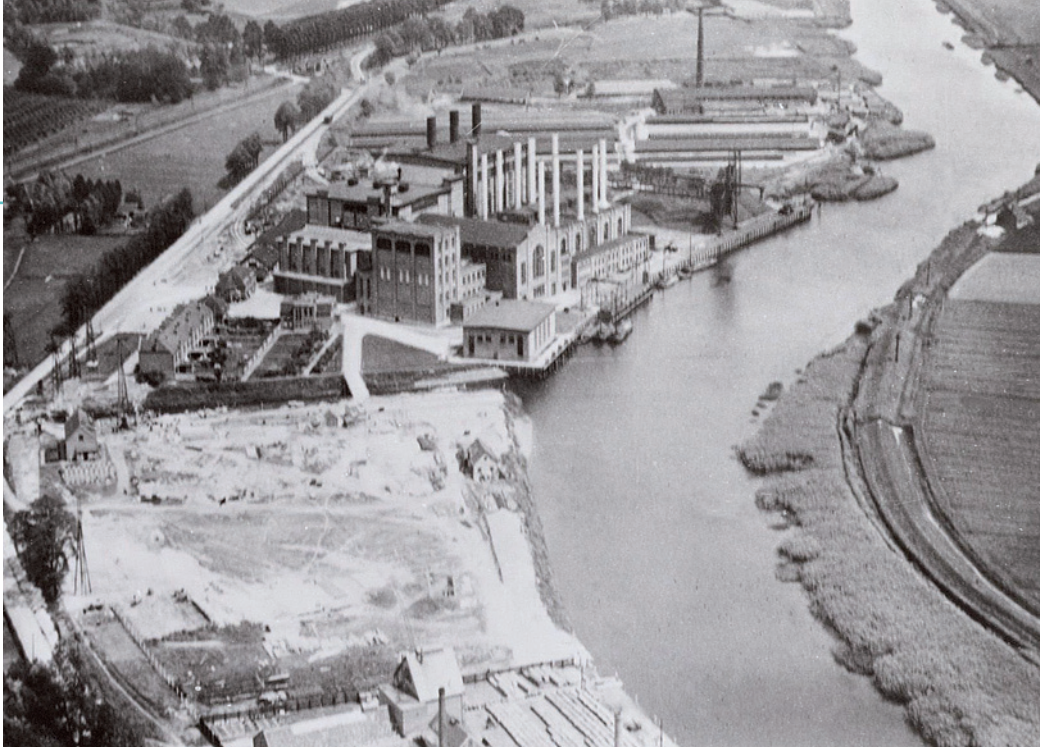
Het volgende jaar, 1911, werd vooral gebruikt voor onderzoek naar de levensvatbaarheid van een of meer elektrische centrales.³¹ In 1912 werd er Koninklijke goedkeuring verkregen voor de elektriciteitsverordening.³² Omdat het Rijk inmiddels ook landelijke richtlijnen voor elektriciteitsproductie ontwikkelde, was de goedkeuring alleen gegeven onder de restrictie dat Gedeputeerde Staten de provinciale verordening zouden afstemmen op de rijksregeling.³³

Een provinciaal elektriciteitsbedrijf

De speciale onderzoekscommissie naar een elektrische centrale kon in de ogen van commissaris Van Voorst tot Voorst geen overwogen voorstel doen zonder een grondig onderzoek naar andere mogelijkheden waarop Noord-Brabant van elektriciteit kon worden voorzien. Volgens de provinciale vergadering behoorde hierbij het algemeen belang op de voorgrond te staan en niet het maken van winst. Daarop begonnen voorbereidende onderhandelingen met de Peelcentrale, Die Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft Berlin, Siemens-Schuckertwerke Aktiengesellschaft Berlin en de directeur van de Maatschappij tot verkoop van elektrische stroom der Staatsmijnen in Limburg. Deze bedrijven boden aan een offerte uit te brengen en te onderhandelen over de elektriciteitsproductie.³⁴ Hoe-

wel hier enige tijd voor nodig was, konden in een buitengewone besloten zitting van Provinciale Staten op 8 mei 1913 de resultaten toch al besproken worden. Na afloop van deze vergadering maakte de commissaris bekend dat de Staten van Noord-Brabant unaniem achter het beginsel stonden dat de provincie voor eigen rekening een elektrische centrale zou oprichten en exploiteren. Hiervoor werd onmiddellijk begonnen met onderhandelingen met de gemeenten. Wanneer een groot aantal gemeenten tot aansluiting bereid was, kon snel een definitief oprichtingsbesluit worden genomen. Ook werd bij het Rijk al een concessie aangevraagd. Van Voorst tot Voorst was erg verheugd dat de Staten deze beslissing, die van groot belang kon zijn voor de toekomstige welvaart van Noord-Brabant, genomen hadden en hij liet weten te hopen dat de verder te nemen beslissingen in de door de commissie aangegeven richting zouden gaan.³⁵ Opvallend was dat verschillende Statenleden³⁶ die aanvankelijk tegen een door de provincie geëxploiteerde centrale waren, nu tot de voorstanders behoorden.

Men ging vervolgens kordaat verder met de realisatie van dit plan. Door voorlichtingsbrochures en conferenties werden de Noord-Brabantse gemeenten uitgebreid geïnformeerd over de plannen. Er werd een adviesbureau ingeschakeld om de gemeentebesturen te ondersteunen bij het afsluiten van definitieve contracten. Voor de statuten werd Koninklijke goedkeuring aangevraagd. De naam van de op te richten vennootschap luidde: 'Naamloze Vennootschap Provinciale Noord-Brabantse Elektriciteits-Maatschappij', ofwel de 'NV PNEM'. Van Voorst tot Voorst was voorzitter van de Raad van Toezicht en bezocht in die functie wekelijks veel gemeentebesturen en andere potentiële afnemers van stroom. Nadat 176 van de 184 Brabantse gemeenten ingestemd hadden met aansluiting op het provinciaal elektriciteitsnet, gingen Provinciale Staten op 25 mei 1914 akkoord met het verstrekken van een lening van fl. 5 miljoen. De provincie nam voor fl. 4 miljoen deel in de door de NV PNEM uit te ge-

Een Ansichtkaart van de Dongecentrale.
(Collectie Regionaal Archief Tilburg)

ven obligatieleningen, alsmede voor fl.996.000 in het aandelenkapitaal. Drie kleine gemeenten hadden besloten zich voorlopig niet aan te sluiten. Zij vonden dit nog te duur en wachtten eerst de resultaten van het bedrijf af.³⁷

Op 25 juni 1914 passeerde de oprichtingsakte en werd de NV PNEM statutair gevestigd in 's-Hertogenbosch.³⁸ Het kapitaal van de NV bedroeg fl. 1 miljoen, verdeeld in 1000 aandelen. Prof. ir. G.J. van Swaaij, die steeds als adviseur was opgetreden, werd de eerste directeur. Provinciaal gedeputeerde mr. P.H. Loeff werd president-commissaris en Van Voorst tot Voorst plus een lid van Gedeputeerde Staten werden benoemd tot adviserende commissarissen.³⁹

Tegenspoed in de eerste jaren

Hoewel de Brabantse gemeenten grotendeels instemden met aansluiting op het provinciale elektriciteitsnet, overwoogen 's-Hertogenbosch en Breda toch om een eigen gemeentelijke elektrische centrale op te richten.⁴⁰ Provinciale Staten beraadden zich daarom opnieuw over de elektriciteitsverordening.⁴¹ Temeer omdat ook de minister van Waterstaat er op had gewezen dat de rijksverordening van 1911 niet meer actueel was. De provincie moest nu definitief kiezen: een monopolie voor de NV PNEM of iedere gemeente keuzerecht geven. Na een stevige dis-

cussie, die geleid werd door een goed voorbereide Van Voorst tot Voorst, legden de Staten het alleenrecht voor de productie door de PNEM vast.⁴² De Bossche en Bredase gemeentebesturen waren het hier niet mee eens en 's-Hertogenbosch ging de strijd om het gelijk aan. Deze gemeente wilde een eigen elektriciteitscentrale exploiteren en wendde zich tot de minister van Binnenlandse Zaken. Men pleitte voor het onthouden van Koninklijke goedkeuring voor het provinciale plan.⁴³ Tevergeefs, want de minister argumenteerde dat als gemeenten hun eigen elektriciteitscentrale exploiteerden, dit ten koste ging van het streekbelang.⁴⁴ Het Bossche gemeentebestuur legde zich echter evenmin neer bij deze beslissing en vroeg op 11 augustus 1916 opnieuw bij Gedeputeerde Staten een vergunning aan tot het exploiteren van een eigen elektrische centrale. Nadat Gedeputeerde Staten dit verzoek afwezen, ging de gemeente 's-Hertogenbosch in beroep bij de Kroon. Maar ook dit beroep werd op 8 augustus 1917 bij Koninklijk Besluit nummer 561 ongegrond verklaard.⁴⁵

Onze Ministers

PROF. IR. G. J. VAN SWAAIJ,
MINISTER VAN WATERSTAAT.

Prof. ir. G.J. van Swaaij werd in 1914 de eerste directeur van de NV PNEM. Hij vervulde deze rol samen met onder meer zijn Eerste Kamerlidmaatschap (1913-1922). Daarna was hij minister van Waterstaat in het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck II (1922-1925). (Fotograaf: Eerste Kamer)

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, een maand na de oprichting van de NV PNEM in 1914, had al voor andere problemen gezorgd. De aanvoer van materialen voor de centrale en het netwerk stagneerde. Door deze schaarste stegen de grondstofprijzen, zodat Provinciale Staten in 1918 het verzoek kregen van de PNEM voor een extra krediet van fl. 5 miljoen, in de vorm van een verhoging van de obligatielening.⁴⁶ Van Voorst tot Voorst verdedigde in een gloeiend betoog dit voorstel, door erop te wijzen dat bij de oprichting niet alle problemen konden worden voorzien.⁴⁷ Provinciale Staten gingen hierna alsnog akkoord met het extra krediet.

In de zomerzitting van 1919 – de Eerste Wereldoorlog was inmiddels ten einde – werd opnieuw bezorgdheid uitgesproken over de voortgang van het provinciale elektriciteitsbedrijf. Statenlid

A.I.J. de Broekert verweet de Raad van Toezicht een gebrek aan koopmansgeest, waardoor de NV PNEM te laat was opgestart. Van Voorst tot Voorst, als voorzitter van de Statenvergadering, weerlegde dit. Hij meende dat de vertraging van de elektrificatie vrijwel uitsluitend aan de oorlog te wijten was. Oorspronkelijk was het de bedoeling om op 1 januari 1916 operationeel te zijn, maar het was tijdens de oorlogsjaren onmogelijk om aan materiaal en grondstoffen te komen. Eerst waren er geen uitvoervergunningen, daarna was er geen spoorwegmaterieel voor het vervoer, waardoor de vergunningen weer verliepen. Van Voorst tot Voorst verklaarde dat er tussen de Raad van Toezicht en de directie nooit moeilijkheden waren geweest. In deze bewuste vergadering was ook professor Van Swaaij, directeur van de PNEM, aanwezig. Ook hij wees op de oorlog die voor veel vertraging had gezorgd en op de keuzes die Provinciale Staten in het verleden hadden gemaakt. Zo wilden de directie van de NV PNEM en de Raad van Toezicht aan het begin van de oorlog in Amerika koper kopen, essentieel voor het elektriciteitsnetwerk. Gedeputeerde Staten ontraadden dit destijds, omdat zij het beschouwden als speculeren met provinciaal geld. Van Swaaij noemde deze vertraging weliswaar uitdrukkelijk, maar wilde het niet als verwijt brengen; Gedeputeerde Staten hadden de zaak vanuit zuiver provinciaal standpunt beoordeeld en de NV had het college van GS eigenlijk niet moeten betrekken in deze zaak. Daarnaast wees Van Swaaij erop dat de voorschriften van de nationale regering tussentijds ook veranderd waren. Hij vroeg zich overigens wel af waarom hij zich moest verantwoorden in een vergadering van Provinciale Staten. De PNEM was immers een particuliere NV, die alleen te maken had met de commissarissen en aandeelhouders.⁴⁸ Ondanks deze uitleg waren de problemen nog niet opgelost, want in de najaarszitting van 1919 vroeg de PNEM opnieuw een lening van fl. 10 miljoen.⁴⁹ De leden van Provinciale Staten waren erg teleurgesteld dat opnieuw zoveel extra geld nodig was.

Het eerste hoofdkantoor van de NV PNEM aan de Keizerstraat in 's-Hertogenbosch, circa 1928. (Collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

Er waren wel prijsstijgingen voorzien, maar niet in deze mate. Verder vreesden zij dat de PNEM het commercieel belang ging stellen boven de belangen van de gemeenten. Op aansluiting van de Noord-Brabantse gemeenten behaalde de PNEM namelijk geen winst. Veel leden van Provinciale Staten drongen dan ook aan op een herziening van de statuten van de PNEM, zodat ook Statenleden het recht kregen om gekozen te worden in de Raad van commissarissen. Hoewel de Statenleden vreesden voor de verdere ontwikkeling van de NV PNEM durfden zij niet tegen de gevraagde

De tekenkamer in het PNEM-kantoor. (Foto: A.C. Verhees, collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

foto rechts: Een HEEMAF-advertentie uit de jaren dertig van de vorige eeuw. De Bossche wethouder J.A.M. Scheffers meldde in 1920 in het openbaar dat er door de PNEM met geld gesmeten was en dat directeur Van Swaaij jaarlijks fl. 8.000,- ontving van het toeleverings-bedrijf H.E.E.M.A.F. (Bron: Wikimedia Commons) **foto onder:** Titelblad van *De Karwats*, nummer 3, juni 1928.⁶⁴ *De Karwats* uitte in juni 1928 anonieme beschuldigingen tegen de directie van de PNEM, alsmede tegen Van Voorst tot Voorst.

lening te stemmen, omdat dat gelijk zou staan met het stopzetten van het bedrijf. Zij accepteerden de uitleg van professor Van Swaaij en uitten hun bezorgdheid over de aansluiting van de kleine gemeenten. Opvallend in deze najaarsvergadering was dat Van Voorst tot Voorst de vergadering wel leidde, maar dat hij zich ditmaal niet inhoudelijk in

het debat mengde.⁵⁰ Ook in de volgende vergaderingen liet hij het inhoudelijke debat over aan de heer mr. P.H. Loeff, president-commissaris van de PNEM en tevens provinciaal gedeputeerde. Wel deelde de commissaris van de Koningin in zijn openingswoord tijdens de zomerezitting van 1920 verheugd mee dat de elektriciteitsfabriek in Geertruidenberg in gebruik was genomen en dat met kracht aan de bouw van een hoogspanningsringleiding werd gewerkt. 'Het grote werk begint nu zijn nut op te leveren', aldus Van Voorst tot Voorst.⁵¹

Valse beschuldigingen

Behalve deze financiële en aanloopproblemen kreeg de PNEM, en in het bijzonder directeur Van Swaaij, ook te maken met valse beschuldigingen. De Bossche wethouder J.A.M. Scheffers meldde in het openbaar dat er door de PNEM met geld gesmeten was en dat professor Van Swaaij jaarlijks fl. 8.000,- ontving van het toeleveringsbedrijf H.E.E.M.A.F. ('Hengelosche Electricische en Mechanische Apparaten Fabriek'). Tevens stelde Scheffers dat dit bedrijf voor zijn werk twaalf procent boven de kostprijs ontving en er dus belang bij had de kostprijs op te voeren. In zijn brief van 10 februari 1920 vroeg Scheffers aan Provinciale Staten om een commissie van onpartijdige deskundigen te benoemen om een onderzoek in te stellen.⁵² Pas als dat het geval was, wilde Scheffers nadere inlichtingen geven. Tot dan had hij alle beschuldigingen geuit zonder enig bewijs. Mr. Loeff, president-commissaris van de NV PNEM en lid van Gedeputeerde Staten, vond dat Scheffers de rollen omkeerde omdat hij ernstige, persoonlijke beschuldigingen uitte zonder enig bewijs. Scheffers zou zelf eerst met bewijzen moeten komen. Maar omdat een wethouder van de hoofdstad in het openbaar beschuldigingen uitte, besloten Provinciale Staten toch een commissie te benoemen.⁵³ Uit het onderzoek bleek dat de gedane beschuldigingen ongegrond waren. Er waren weliswaar enkele fouten gemaakt bij de PNEM, maar het was

nu eenmaal ook het eerste provinciale elektriciteitsbedrijf in Nederland.⁵⁴

Daarmee waren de verdachtmakingen nog niet ten einde. In juni 1928 werden in het pamflet *De Karwats* anonieme beschuldigingen geuit tegen de directie van de PNEM, alsmede tegen Van Voorst tot Voorst en mr. P.H. Loeff. Het artikel was gericht tegen de hoge tarieven die de PNEM hanteerde. Ook werd de directie van de PNEM ervan beschuldigd een willekeur aan tarieven te hanteren. Volgens de schrijvers moesten vier Goirlese textielfabrikanten gezamenlijk per jaar fl. 15.000,- meer betalen voor stroom, dan wanneer die geleverd zou worden door de Tilburgse centrale. De directeur van de PNEM, Van Swaaij, zou van de PNEM een knoeiboel hebben gemaakt, die tientallen miljoenen had gekost.⁵⁵ Voorts riep het artikel de leden van Provinciale Staten op geen nieuwe miljoenen meer beschikbaar te stellen voor verdere investeringen in de PNEM.⁵⁶ Al deze beschuldigingen werden overigens geuit zonder enig bewijs.

Op 5 juli kaartte het Statenlid mr. P.M. Arts deze kwestie aan in de vergadering van Provinciale Staten. Hij verklaarde dat hij er lang over nagedacht had of deze kwestie in het openbaar behandeld moest worden, maar vond het uiteindelijk een goede zaak om in het openbaar te protesteren tegen een dergelijk pamflet. Hij tolereerde niet dat mensen die zich zo ingezet hadden voor de NV PNEM nu zo belast werden.⁵⁷ Statenlid jhr. mr. Van Sasse van IJsselt merkte op dat hij het betoog van mr. Arts met veel genoegen gehoord had, en ook het applaus dat erop volgde. Hij was gegriefd door dit anonieme geschrift en hoopte dat de woorden die in de vergadering van 5 juli gesproken werden in de hele provincie zouden doordringen.⁵⁸ Van Voorst tot Voorst dankte de vergadering voor het applaus en meende dat de schrijvers van dit pamflet gezocht moesten worden onder de mensen die een lager tarief wilden betalen voor de geleverde stroom. Hij verwachtte dat er over 4,5 jaar niet meer over stroom gesproken werd in de provinciale vergadering en dat iedereen tevreden

Officieel portret van Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst in zijn functie als commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. (Collectie Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

zou zijn. Hierna werd de vergadering geschorst tot 16 augustus.⁵⁹

Van Voorst tot Voorst maakte de volgende bijeenkomst echter niet meer mee; op 27 juli 1928 overleed hij. In de bewuste vergadering van 16 augustus werd hij herdacht en noemde waarnemend voorzitter jhr. mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel de oprichting van de PNEM de kroon op het werk van deze commissaris van de Koningin, Arthur Eduard Joseph baron van Voorst tot Voorst.⁶⁰

Info

Een volledig geannoteerde versie van dit artikel is te vinden op de website www.thuisinbrabant.nl.

- 1 In 1997 is de N.V. Provinciale Noord-Brabantse Elektriciteitsmaatschappij (PNEM) gefuseerd met Mega-Limburg tot PNEM-MEGAgroep NV. In 1999 is deze groep gefuseerd met Energie-Distributiebedrijf Oost- en Noord-Nederland (EDON) waar uit Essent is ontstaan. (www.brabant.nl, geraadpleegd 24 februari 2012.)
- 2 Weijts, *De elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant*, 11.
- 3 Ibidem, 11.
- 4 Ibidem 11-12.
- 5 Ibidem, 12.
- 6 Ibidem.
- 7 Ibidem, 13.
- 8 Max Dendermonde, *Land onder stroom* ('s-Hertogenbosch, 1964) 23.
- 9 Dendermonde, *Land onder stroom*, 23.
- 10 C.W. ten Teije, 'Geografische en maatschappelijke penetratie van de nuts- en communicatievoorzieningen' in: Van den Eerenbeemt e.a. *Geschiedenis van Noord-Brabant* II, 131-140, aldaar 132.
- 11 Notulen 1909, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant 1814 – 1920 (PBNB), inv.nr. 12012, agendapunt 20.
- 12 Notulen 1909, BHIC, PBNB, inv.nr. 12012, 23.
- 13 Notulen 1909, BHIC, PBNB, inv.nr. 12012, 296.
- 14 Notulen 1909, BHIC, PBNB, inv.nr. 12012, bijlage 78, 12-13.
- 15 De heer J. van Loon bekleedde naast het lidmaatschap van Provinciale Staten ook enkele vooraanstaande functies in de grootindustrie en het bankwezen in het westen van Noord-Brabant en werd in 1910 benoemd tot burgemeester van Steenberg. (Dendermonde, *Land onder stroom*, 24.)
- 16 Notulen 1909, BHIC, PBNB, inv.nr. 12012, 296-314.
- 17 J. van Loon, jhr. mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel, jhr. mr. Th.G.M. Smits van Oijen, mr. A.J.M. Smits.
- 18 C. van Schendel.
- 19 A.C. van Puyenbroek en J.J.J. de Vlam.
- 20 Notulen 1909, BHIC, PBNB, inv.nr. 12012, 296-314.
- 21 Notulen Staten van Noord-Brabant 1909, BHIC, PBNB, inv.nr. 12013, agendapunt 25, 1-2.
- 22 Notulen 1910, BHIC, PBNB, inv.nr. 12015, agendapunt 26, Rapport inzake de oprichting eener elektriciteitsfabriek voor de provincie Noord-Brabant, 3-11.
- 23 Weijts, *De elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant*, 24.
- 24 Notulen 1910, BHIC, PBNB, inv.nr. 12015, agendapunt 37.
- 25 Notulen 1910, BHIC, PBNB, inv.nr. 12015, agendapunt 37, 2.
- 26 Verordening en wetsontwerp elektrische energie 1910-1913, BHIC, PBNB, inv.nr. 10573.
- 27 Verordening, BHIC, PBNB, inv.nr. 10.573.
- 28 Notulen 1910, BHIC, PBNB, inv.nr. 12015, agendapunt 37, 11.
- 29 Notulen 1910, BHIC, PBNB, inv.nr. 12015, agendapunt 37, 12.
- 30 De bespreking vond plaats op 1 maart 1911. Notulen 1910, BHIC, PBNB, inv.nr. 12015, 234-302.
- 31 Notulen Staten van Noord-Brabant 1911, BHIC, PBNB, inv.nr. 12017.
- 32 Deze werd verleend op 29 mei 1912 bij Koninklijk Besluit 37. Hij is afgekondigd in het Provinciaal blad nummer 17 op 13 juni 1912 en inwerking getreden op 21 juni 1912. (Weijts, *De elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant*, 41.)
- 33 Notulen Staten van Noord-Brabant 1912, BHIC, PBNB, inv.nr. 12018, 42-46.
- 34 Notulen 1912, BHIC, PBNB, inv.nr. 12018, 42-46.
- 35 Notulen Staten van Noord-Brabant buitengewone zitting 8 mei 1913, BHIC, PBNB, inv.nr. 12020, 13-14. G.F. van de Westelaken en M. van Hout.
- 36 Notulen buitengewone zitting 25 mei 1914, BHIC, PBNB, inv.nr. 12024, 12.
- 37 Ibidem.
- 38 Hiermee was de NV PNEM het eerste provinciale elektriciteitsbedrijf in Nederland. Dit initiatief vond navolging in Gelderland en in Noord-Holland eveneens in 1914 en in de provincie Utrecht in 1916. (Vereniging van directeurs van elektriciteitsbedrijven in Nederland, *De ontwikkeling van onze elektriciteitsvoorziening 1880-1938* (Arnhem 1948) 188, 196, 202.)
- 39 Dendermonde, *Land onder stroom*, 26.
- 40 Weijts, *De elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant*, 25.
- 41 Notulen Staten van Noord-Brabant zomerzitting 1914, BHIC, PBNB, inv.nr. 12025.

- 42 Notulen zomerzitting 1914, BHIC, PBNB, inv.nr. 12025, 43-83.
- 43 Weijts, *De elektriciteitsvoorziening in Noord-Brabant*, 84.
- 44 Ibidem, 86-87.
- 45 Ibidem, 88-89.
- 46 Notulen zomerzitting 1918, BHIC, PBNB, inv.nr. 12031, agendapunt 57.
- 47 Notulen zomerzitting 1918, BHIC, PBNB, inv.nr. 12031, 230-251.
- 48 Notulen Staten van Noord-Brabant zomerzitting 1919, BHIC, PBNB, inv.nr. 12033, 364-394.
- 49 Notulen najaarszitting 1919, BHIC, PBNB, inv.nr. 12034, agendapunt 26.
- 50 Notulen najaarszitting 1919, BHIC, PBNB, inv.nr. 12034, 439-513.
- 51 Notulen Staten van Noord-Brabant zomerzitting 1920, BHIC, PBNB, inv.nr. 12037, 1-3.
- 52 Notulen Staten van Noord-Brabant buitengewone zitting 3 maart 1920, BHIC, PBNB, inv.nr. 12035, 6.
- 53 Notulen buitengewone zitting 3 maart 1920, BHIC, PBNB, inv.nr. 12035, 4-14.
- 54 Notulen Staten van Noord-Brabant zomerzitting 1921, BHIC, PBNB 1920 – 1928, toegang 1148, inv. nr. 42, 119-131.
- 55 'Het Brabantsche Millioenen-Drama' in: *De Karwats*, nummer 3, juni 1928, bibliotheek BHIC, B3200.
- 56 'Het Brabantsche Millioenen-Drama' in: *De Karwats*, nummer 3, juni 1928, bibliotheek BHIC, B3200.
- 57 Notulen Staten van Noord-Brabant zomerzitting 1928, BHIC, PBNB, inv.nr. 56, 145-146.
- 58 Notulen zomerzitting 1928, BHIC, PBNB, inv.nr. 56, 147-148.
- 59 Notulen zomerzitting 1928, BHIC, PBNB, inv.nr. 56, 149.
- 60 Notulen zomerzitting 1928, BHIC, PBNB, inv.nr. 56, 151-155.
- 61 E.L. baron van Voorst tot Voorst, *Het boek der Voorsten* (Den Haag z.j.) 108. Vergelijk Joep L.M. Baartmans-van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant* (Amsterdam 2001) 11. Baartmans stelt dat A.E. J. van Voorst tot Voorst als 15^e kind geboren is van in totaal 17 kinderen. E.L. baron van Voorst tot Voorst noemt in totaal 18 kinderen.
- 62 Baartmans-van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant*, 11.
- 63 www.parlement.com, geraadpleegd 2 maart 2010.
- 64 'Het Brabantsche Millioenen-Drama' in: *De Karwats*, nummer 3, juni 1928, 1, bibliotheek BHIC, B3200.